

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ВИКЛАДАННЯ ЕЛЕКТИВНОГО КУРСУ «ОСНОВИ ХРИСТИЯНСЬКОЇ ЕТИКИ І МОРАЛІ» СТУДЕНТАМ МЕДИЧНИХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Козиряцька С. А.

*кандидат наук із соціальних комунікацій,
доцент кафедри культурології та українознавства
Запорізький державний медичний університет
пр. Маяковського, 26, Запоріжжя, Україна
orcid.org/0000-0003-4372-6082
kozyriatska@gmail.com*

Ключові слова: моральні норми, ціннісні орієнтири, деонтологічна культура, національне виховання, гуманістичний підхід.

У статті обґрунтовано доцільність упровадження до навчального процесу медичних ЗВО дисциплін духовно-морального, деонтологічного спрямування, зокрема елективного курсу «Основи християнської етики і моралі». Підкреслено, що курс орієнтований на відродження духовності особистості через застосування системи цінностей, сконцентрованих у християнській культурі. Наголошено на важливості міждисциплінарних зв'язків і необхідності досягнення балансу між релігійним (теоцентрична християнська мораль) та світським (гуманістична, людиноцентрична мораль) складниками у вивченні дисципліни. Запропоновано використання на заняттях дискусійного підходу, проблемно-пошукового методу (із погляду фахової орієнтації на медичні потреби людини, принципу поваги до життя, з позиції норм християнської моралі як моралі універсальної за змістом та роллю), а також завдань, які передбачають аналітичне мислення, що сприятиме розвитку когнітивних, ціннісно-мотиваційних, діяльнісних та особистісних компонентів компетентності майбутнього фахівця, формуванню його духовно-морального досвіду. Визначено такі взаємопов'язані аспекти викладання курсу: 1) навчальний (ознайомлення з науковими поглядами, християнськими засадами в контексті розглянутих тем; вивчення різних типів світогляду, егалітарної концепції, концепції християнської майнової етики, окреслення основних світоглядних проблем тощо); 2) виховний (координація молоді на шляху до пізнання загальнолюдських морально-духовних цінностей, що сконцентровані в християнській культурі, формування моральних орієнтирів, гуманістичного мислення); 3) деонтологічний (формування деонтологічної культури майбутніх лікарів, їхньої моральної доктрини); 4) культурологічний (ознайомлення зі здобутками світового мистецтва, які створені за біблійними мотивами і прямо чи опосередковано пов'язані з темами курсу); 5) комунікативний (прищеплення мовленнєвих навичок, які сприятимуть установленню конструктивних відносин між пацієнтом та лікарем, а також із колегами на засадах совісті, справедливості, милосердя).

CONCEPTUAL PROVISIONS OF TEACHING ELECTIVE COURSE BASIC CHRISTIAN ETHICS AND MORALITY TO UNDERGRADUATE MEDICAL STUDENTS

Kozyryatska S. A.

*Candidate of Sciences in Social Communications,
Associate Professor at the Department of Cultural Studies and Ukrainian Studies
Zaporizhzhya State Medical University
Maiakovskiyi avenue, 26, Zaporizhzhia, Ukraine
orcid.org/0000-0003-4372-6082
kozyriatska@gmail.com*

Key words: *moral norms, values, deontological culture, patriotic education, humanistic approach.*

The article substantiates the necessity of introducing spiritually and morally oriented disciplines as well as deontological ones, such as elective course Basic Christian Ethics and Morality, into the curricula of medical educational institutions. It is emphasized that the course is focused on the revival of the spirituality of the personality through the using of a system of values concentrated in Christian culture.

The importance of interdisciplinary connections, as well as the necessity of balancing between religious (theocentric Christian moral) and secular (humanistic, anthropocentric moral) components of the discipline, are articulated. The author suggests employing methods of discussion and problem research (with regard to professional fixation on medical issues and basing on the Christian moral norms that are universal both in terms of their sense and role). Besides, the author considers the use of analysis-presuming tasks which will promote the development of cognitive, axiological and motivational, activity- and personality-related components of a future specialist's competence, as well as the formation of their spiritual and moral experience.

The following interrelated aspects in teaching the course have been outlined: 1) educational (a study of scientific views, Christian principles in the context of the topics, as well as different worldviews, the egalitarian theory, and the Christian theory of property; an outline of main foundational beliefs, etc.); 2) pedagogic (coordination of youth on the way to cognition of universal moral and spiritual values concentrated in the Christian culture; the formation of moral guidelines and humanistic thinking); 3) deontological (the formation of deontological culture and moral doctrine in the doctors-to-be); 4) cultural (getting to know the world famous art works based on the Biblical motifs and directly or indirectly connected with the course topicality); 5) communicative (development of communication skills promoting the establishment constructive doctor-patient and collegial relationships based on conscience, verity, and benevolence).

Постановка проблеми. Сьогодні, коли професія лікаря зазнає певних модифікацій через реформування медичної сфери, а також переживає випробування на міцність у контексті пандемії, на перший план виходять не лише професійні якості лікарів, а й моральний складник їхньої професійної діяльності. Отже, важливим є посилення виховного складника фахової підготовки майбутніх медичних працівників під час їх навчання у закладах вищої освіти, що, серед іншого, передбачає впровадження до навчального процесу дис-

циплін духовно-морального спрямування, у тому числі й елективного курсу «Основи християнської етики і моралі» (для студентів медичних факультетів). Це також забезпечить дотримання гуманістичного підходу в освіті, орієнтованого на відродження духовності, індивідуалізацію навчання, творчий саморозвиток особистості.

Оскільки професійна діяльність медичних працівників передбачає наявність ціннісних орієнтирів, моральних чеснот, зокрема таких, як гуманність, милосердя, доброта, терпимість,

справедливість, совість, відчуття обов'язку, відповідальності, а також здійснення морального вибору з питань, що належать до сфери біомедицинської етики, одним із завдань медичних навчальних закладів є сприяння й координація молоді на шляху до пізнання загальнолюдських морально-духовних цінностей, що базуються на основі сконцентрованих у християнській культурі абсолютних цінностей.

Науковці різних галузей знань приділяли увагу проблемі духовності особистості, у тому числі й у педагогіці та психології, наприклад: А. Дістервег, І. Зязюн, Я. Коменський, Г. Песталоцці, Г. Сагач, В. Бордюк, Б. Братусь, А. Маслоу, Г. Олпорт, С. Рубінштейн, З. Фрейд та ін. На необхідності громадянського, патріотичного, морального виховання як складової частини професійного становлення майбутніх медичних працівників наголошували такі дослідники, як Л. Примачок, О. Белоконова, О. Семенова, Т. Бірюкова та ін.

Так, наприклад, Л. Примачок стверджує, що таке виховання «забезпечує оволодіння моральними знаннями, почуттями, нормами і правилами морально схвалюваної поведінки, загальнолюдськими гуманістичними цінностями, які в сукупності здатні забезпечити формування соціальної активності, усвідомлення лікарського обов'язку, сприяти встановленню та розвитку конструктивних відносин із пацієнтами і колегами» [8].

Автори навчального посібника «Педагогіка в медицині» визначають, так би мовити, тріаду, на якій має базуватися професійна компетенція лікаря, а саме: 1) особистісна позиція (мотиваційно-ціннісне ставлення до своєї діяльності); 2) духовна і моральна позиції; 3) професійні знання, уміння, навички. На їхню думку, поєднання цих якостей дає змогу реалізувати гуманістичні цінності, нести відповідальність за свої дії, брати участь у позитивних соціальних змінах [7, с. 290].

Проблемами виховання студентської молоді на засадах християнської моралі, а також питаннями концептуальних засад формування духовності особистості на основі християнських моральних цінностей займаються О. Огірко, С. Стефанюк, О. Сухомлинська [4–6; 9; 10].

Отже, можна стверджувати, що показником якісної підготовки спеціаліста галузі охорони здоров'я є синтез не лише фахових знань, умінь і навичок, а й моральної зрілості та культури, що і визначає необхідність включення до навчальних планів профільних ЗВО дисциплін духовно-морального спрямування та зумовлює актуальність дослідження концептуальних основ їх викладання.

Мета статті – охарактеризувати концептуальні засади викладання елективного курсу «Основи християнської етики і моралі» у медичних закладах вищої освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Існує думка, що «рівень моральності починається тоді, коли поведінкою особистості керують не стільки примусові моральні почуття чи знання поведінкових норм, скільки естетичні ідеали, смаки, оцінки» [2, с. 23]. Отже, важливим є формування моральних орієнтирів шляхом вивчення головних принципів моралі, яких дотримуються найбільші християнські конфесії України та які ґрунтуються на Біблії як основі християнського вчення. Як стверджує О. Вишневський, «людина постає перед нами у двох можливих вимірах: як людина «вихована», що знає моральні правила поза сферою віри, й як людина, котра увібрала в себе християнські засади на основі віри. Перша – діятиме згідно із зовнішніми умовами і під їхнім тиском готова будь-коли від засвоєних моральних поглядів відмовитися. Друга – буде поводитися морально, бо інакше їй не велить сумління» [1, с. 27–37]. Отже, урахувавши важливість християнсько-світоглядних, культурних і освітньо-виховних засад у вихованні особистості майбутнього лікаря, мету викладання елективного курсу «Основи християнської етики і моралі» вбачаємо в ознайомленні з моральним ученням християнства, формуванні у студентів гуманістичного мислення, яке є основою будь-якої культури, а також негативного ставлення до релятивістської моралі; вихованні молоді на засадах правди і свободи; прищепленні низки моральних чеснот. На нашу думку, курс має включати систематизований теоретичний матеріал релігієзнавчого, християнсько-світоглядного, філософського, культурного та освітньо-виховного спрямування. Окрім того, тісні міждисциплінарні зв'язки («Релігієзнавство», «Філософія», «Основи біоетики та біобезпеки», «Культурологія», «Психологія», «Соціологія» та ін.) мають поглибити знання студентів, сформувати їхню деонтологічну культуру та навчити розглядати пропонований матеріал у контексті різних наук.

Убачаємо за доцільне здійснювати вивчення вищезгаданого курсу за такими темами: 1. Християнство як релігія. Сутність і зміст християнської моралі. 2. Наука і християнська релігія як форми духовно-творчого освоєння світу. 3. Біблія – джерело етики і моралі. 4. Мораль Старого Заповіту. Декалог. 5. Ставлення до життя у християнстві як моральний аспект. 6. Мораль Ісуса Христа. Заповіді блаженства. Заповіді любові. 7. Гендерна проблема в християнстві. 8. Сім'я у християнстві. 9. Матеріальні та духовні блага у християнстві. 10. Християнські цінності і традиції.

На нашу думку, розпочинати вивчення курсу логічно з ознайомлення з християнством як однією з основних релігій світу, особливо в аспекті широкій представленості в Україні провідних течій хри-

стианства: католицизму, православ'я, протестантизму. У цьому контексті важливим є акцент на відмінностях між провідними течіями християнства з питань віри, а також у поглядах представників вищезазначених конфесій на деякі питання медичної галузі. Так звану «медичну тему» в релігійній сфері час від часу артикулюють у публічному просторі і представники церков, і пересічні громадяни, які є парафіянами якоїсь із конфесій, мають релігійні переконання стосовно окремих пунктів медичної сфери й які водночас є пацієнтами як сімейних лікарів, так і вузьких спеціалістів, а також самі лікарі. Як правило, дискутовані питання перебувають у такій системі координат: актуальність і нагальність теми, позиція лікарів та позиція Церкви як інституції, що відповідає за моральний бік питання. Тут часто постає питання вибору (наприклад, аборти, вживання в їжу продуктів лише рослинного походження), служіння (наприклад, донорство), законності (використання канабісу з медичною метою) тощо. На першому занятті передбачено також розкриття сутності та змісту християнської моралі, змісту морального життя як системи ціннісного ставлення особистості до Бога, людей, світу і до самої себе.

У контексті здобуття світської освіти важливим убачається ознайомлення студентів із такими формами духовно-творчого освоєння світу, як наука і релігія, зокрема християнство, які часто сприймаються як антагоністи. Розуміння історичних типів світогляду (міфології, релігії, науки) призводить до розуміння необхідності співвідношення релігійного та наукового світоглядів як у повсякденному житті, так і в професійній діяльності майбутнього лікаря, а також до витримання балансу у вирішенні основних світоглядних проблем (християнська гносеологія, онтологія, антропологія, футурологія).

Оскільки Біблія є священною книгою для всіх християнських конфесій і всі абсолютні християнські цінності та моральні чесноти випливають саме з її настанов, тому вивчення останніх має здійснюватися відповідно до пропагованих нею цінностей та їх актуальності у світському житті. Для майбутніх лікарів основоположною рисою у професійній діяльності стає гуманізм, що слід розглядати з позицій дуальності – як гуманізм християнський і секулярний у контексті моралі. Зрозуміло, що християнська мораль є геоцентричною на відміну від світської гуманістичної моралі, зосередженої на людині. Отже, вивчення християнських чеснот має базуватися на підході, коли майбутні лікарі під час занять учаться обстоювати свої погляди як фахівці виходячи з позицій професійних знань, з орієнтацією на людину та її медичні потреби, однак не заперечуючи духовний зміст християнської моралі як моралі універсаль-

ної за змістом та роллю. Старий і Новий Заповіти пропонують цінності, основні моральні норми й критерії оцінювання вчинків людини, тому під час вивчення четвертої і п'ятої тем важливим є застосування проблемно-пошукового методу. Зокрема, розглядаючи окремі старозавітні оповіді й Декалог як основу моральної концепції Старого Заповіту, студенти шляхом аналізу мають визначити засади, які мають бути покладені в основу моральної доктрини лікаря.

Основну увагу варто зосередити на ставленні до життя як моральному аспекті, що визначає погляди майбутнього лікаря з питань проведення евтаназії, абортів, у тому числі й застосування abortивної контрацепції, екстракорпорального запліднення, клонування, генної терапії, а також щодо різноманітних залежностей, неправильного харчування, самолікування.

Загалом слід відзначити, що в етичних ученнях норми етики і моралі дуже часто розглядають у нормативно-юридичному аспекті, тобто як певні зобов'язувальні моделі людської поведінки, як певний закон чи обов'язок у совісті. Отже, важливим є роз'яснення суті та змісту заповідей блаженства та заповідей любові, що передбачає вивчення теми № 6 (Мораль Ісуса Христа). Згідно з морально-релігійним підходом, який пропонує християнське вчення, норми і заповіді дані Богом у любові, тобто людина не з примусу, а за власним вільним рішенням починає їх дотримуватися. При цьому норми моралі вже не є чимось зовнішньо нав'язаним, а стають природно набутим еством людини, що знаходить вияв у її внутрішніх переконаннях та, відповідно, вчинках. Тому формування у майбутніх лікарів внутрішньої моральної концепції, що будується на вищезазначених заповідях і передбачає формування таких якостей, як співчуття, милосердя, правдивість, є одним із завдань курсу. У цьому контексті важливо також говорити про необхідність формування деонтологічної культури майбутніх лікарів, яку, наприклад, Ю.О. Євтушенко, з якою ми погоджуємося, розуміє як «комплексну особистісно-професійну якість майбутнього лікаря, яка формує його моральну свідомість (сукупність моральних цінностей та етичних норм, які стають особистісними переконаннями і спрямовують професійну діяльність медичного працівника на формування і відтворення морально-етичних вимог суспільства в галузі охорони здоров'я), яка постійно формується, переосмислюється та вдосконалюється у професійній діяльності лікаря» [3, с. 261–268].

Актуальними сьогодні є питання гендерної рівності, тому в контексті вивчення курсу доцільно розглянути гендерну проблему в християнстві, зокрема в таких її аспектах, як егалітарна концепція, роль чоловіка та жінки в християнському

суспільстві, громадянський шлюб, сирітство. Важливим також є християнський погляд на сім'ю та її роль у моральному вихованні: обов'язки дитини перед батьками; обов'язки батьків щодо дітей. Для аналізу важливо взяти дискусійні проблеми в християнстві, розглянувши їх як із релігійного, так і з медичного погляду. По-перше, тема сурогатного материнства залишається в «топі» найбільш обговорюваних із погляду фізичного і психічного здоров'я жінки; перетворення дитини на об'єкт купівлі-продажу тощо. Тим паче що прихильники цієї біотехнології стверджують, що знаходять її «аналог» у Старому Заповіті (біблійна оповідь про життя Авраама та Сарри). По-друге, тема екстракорпорального запліднення та відповідального батьківства.

Цікавою для студентів убачається тема з вивчення концепції християнської майнової етики, зокрема християнський погляд на економіко-соціальної сферу: право на приватну власність як одне з природних прав людини; способи набуття власності та їх моральна оцінка; проблема земного багатства у християнській етиці; економічна діяльність та соціальна справедливість. Корисним буде вивчення деяких проблем людства у дискусійному полі, зокрема індивідуалізму, який зазнає критики з боку церкви, консюмеризму (споживачництва), конформізму, консеквенціалізму, гедонізму (як культу насолоди, а отже, корисливого погляду на життя), сибаритства, духу всездозволеності, культу успіху тощо.

Для майбутніх лікарів важливою також є тема психічного здоров'я. У цьому контексті варто розглянути участь людини у релігійних практиках, зокрема терапевтичний ефект сповіді, зв'язок святих таїнств і медицини.

З огляду на існування теорії, згідно з якою духовністю вважають любов до культури та обізнаність у мистецтві, студентів варто долучити до вивчення здобутків вітчизняного та світового мистецтва, створених за біблійними мотивами. Зокрема, студентам – майбутнім лікарям, наприклад, цікаво було б розглянути фрагмент фрески Сікстинської капели «Створення Адама», яку створив Мікеланджело Буонаротті, адже низка лікарів та біологів відзначає подібність обрисів плаща, що розвівається навколо Бога і його супутників, із контурами людського мозку, що уособлює твірне начало в особі Бога з ангелами як вмістище розуму; фреску Леонардо да Вінчі «Тайна вечеря», яка цікава тим, що, згідно з припущенням деяких дослідників, Ісус та Іуда були написані з однієї і тієї самої людини в різні періоди її життя; творчість художника Михайла Врубеля, який брав участь у реставрації Кирилівської цер-

кви XII ст. у Києві та в розписі Володимирського собору в Києві й у творах якого (релігійного змісту) були помітними його «метання» від Христа до демонів мороку; картину «Нагірна проповідь» (автор – Карл Блох) та ін.

Позитивним є включення до завдань деяких повчальних біблійних історій, які студенти мають проаналізувати як із погляду християнського вчення, так і загальнолюдських цінностей (притча про багатого юнака, біблійна оповідь про братів Іакова й Ісава та продане первородство та ін.). Це спонукає їх до аналітичного мислення, індивідуально-пошукової роботи та застосування творчого підходу в аналізі запропонованих епізодів.

Висновки і перспективи подальших розробок за цим напрямом. Отже, вивчення дисципліни «Основи християнської етики і моралі» є складовою частиною національного виховання, що орієнтоване на відродження духовності особистості, сприяння національній ідентифікації, вихованню національного характеру через застосування системи християнських цінностей. У результаті вивчення курсу у студентів мають бути сформовані знання щодо закономірностей виникнення та формування основних принципів моралі в контексті розвитку й функціонування релігії, суті п'ятої заповіді «Не убий!» у контексті християнської моралі та біоетики; морального змісту Заповідей блаженства (Новий Заповіт), заповідей любові як основи християнського вчення; значення християнських моральних норм у розвитку економічної та соціальної сфер суспільства. Виходячи з вищесказаного, визначено основні аспекти викладання курсу: навчальний, що передбачає ознайомлення з науковими поглядами, християнськими засадами в контексті розглянутих тем; виховний та пов'язаний із ним деонтологічний, які орієнтовані на формування моральних орієнтирів, деонтологічної культури майбутніх лікарів; культурологічний як ознайомлення зі здобутками світового мистецтва, створеними за християнськими мотивами; комунікативний як прищеплення мовленнєвих навичок, які сприятимуть установленню конструктивних відносин між пацієнтом та лікарем. Застосування проблемно-пошукового методу, завдань, що передбачають індивідуально-пошукову роботу, аналітичного мислення сприятиме розвитку когнітивних, ціннісно-мотиваційних, діяльнісних та особистісних компонентів компетентності майбутнього фахівця, формуванню його духовно-морального досвіду.

Перспективу подальших розвідок за цим напрямом убачаємо у визначенні найбільш ефективних методів роботи зі студентами під час вивчення елективного курсу в онлайн-форматі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вишневецький О. Мораль і так зване моральне виховання. *Сучасне українське виховання. Педагогічні нариси*. Львів, 1996. С. 27–37.
2. Духовність і моральні цінності сучасної української молоді: аналітичне доповнення / Поточний архів Українського інституту соціологічних досліджень. Київ, 1999. 167 с.
3. Євтушенко Ю.О. Інтеграція змісту навчальних дисциплін фахової підготовки майбутніх лікарів як педагогічна умова ефективного формування їх деонтологічної культури. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2017. № 1(306). С. 261–268.
4. Огірко О. Міжконфесійні проблеми викладання християнської етики. *Наукові записки*. 2012. Т. 6. С. 348–355.
5. Огірко О.В. Виховання студентської молоді на засадах християнської моралі. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2001. № 2. С. 96–103.
6. Огірко О.В. Морально-етичні цінності християнства. *Духовний вибір українського народу : навчально-методичний посібник*. Острог, 2011. С. 129–136.
7. Педагогіка в медицині : учебное пособие / под ред. Н.В. Кудрявой. Москва : Академия, 2006. 320 с.
8. Примачок Л.Л. Виховання майбутніх медичних працівників як складник їх професійного становлення. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2015. Вип. 19(2). С. 162–173.
9. Стефанюк С.К., Голянчук Р.М. Християнська педагогіка: плекання кращих людських чеснот. Вип. 2. Харків : Кроссруд, 2010. 68 с.
10. Сухомлинська О. Концептуальні засади формування духовності особистості на основі християнських моральних цінностей. *Шлях освіти*. 2002. № 4. С. 13–18.

REFERENCES

1. Vyshnevskiy, O. (1996) Moral i tak zvane moralne vykhovannia [Morality and the so-called moral upbringing]. *Suchasne ukrainske vykhovannia. Pedagogichni narysy*. Lviv, P. 27–37.
2. (1999) Dukhovnist i moralni tsinnosti suchasnoi ukrainskoi molodi : analitychne dopovnennia [Spirituality and moral values of the modern Ukrainian youth: an analytical supplement]. *Potochnyi arkhiv ukrainskoho instytutu sotsialnykh doslidzhen*. Kyiv.
3. Yevtushenko, Yu. (2017) Intehratsiia zmistu navchalnykh dystsyplin fakhovoi pidhotovky maibutnykh likariv yak pedagogichna umova efektyvnoho formuvannia yikh deontolohichnoi kultury [Integration of Content of Disciplines of Professional Training of Future Doctors As a Pedagogical Condition of Efficient Formation of Their Deontological Culture]. *Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka*. No 1(306). P. 261–268.
4. Ohirko, O. (2012) Mizhkonfesiini problemy vykladannia khrystyianskoi etyky [Interdenominational issues of teaching Christian ethics]. *Naukovi zapysky. Ostrozka Akademiia*. Vol. 6., P. 348–355.
5. Ohirko, O.V. (2001) Vychovannia studentskoi molodi na zasadakh khrystyianskoi morali [Educating student-age population in accordance with Christian moral]. *Nauka. Relihiia. Suspilstvo*. No 2, P. 96–103.
6. Ohirko O.V. (2011) Moralno-etychni tsinnosti khrystyianstva [Moral and ethical values of Christianity]. *Dukhovnyi vybir ukrainskoho narodu : navchalno-metodychnyi posibnyk*. Ostroh, P. 129–136.
7. Kudryavaya, N.V. (Ed.) (2006) *Pedagogika v medicine [Pedagogics in medicine]*. Moskva: Akademiya.
8. Prymachok, L.L. (2015). Vychovannia maibutnykh medychnykh pratsivnykiv yak skladnyk yikh profesiinoho stanovlennia [Education of Future Medical Workers as a Component of Their Professional Development]. *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi*. Vol. 19(2), P. 162–173.
9. Stefaniuk, S.K., & Holianchuk R.M. (2010) *Khrystyianska pedahohika: plekannia krashchykh liudskykh chesnot [Christian pedagogy: nurturing the best human virtues]*. Vol. 2. Kharkiv : Krossrud.
10. Sukhomlynska, O. (2002) Kontseptualni zasady formuvannia dukhovnosti osobystosti na osnovi khrystyianskykh moralnykh tsinnostei [Conceptual framework of the formation of a person's spirituality grounding on the Christian moral values]. *Shliakh osvity*, No 4, P. 13–18.